

M. PETKEVIČIAUS KATEKIZMO (1598 m.) TARMĖ

Dėl M. Petkevičiaus katekizmo (PK) tarmės mokslinėje literatūroje yra pareikšta įvairių nuomonių. Dar XIX a. pabaigoje A. Briukneris teigė, kad Petkevičius rašė rytų lietuvių Vilniaus krašto (D. Kleino žodžiais tariant, Tractus Vilniensis) tarmė¹, be to, kad jo, kaip ir kitų kalvinų, raštai kalbos atžvilgiu esą artimesni Rytų Prūsijos protestantų raštams². Vėliau rytietiška PK tarmės versija tapo gana populiari, ją daug kas palaikė³.

E. Frenkelis taip pat manė, kad PK-e esama tam tikrų Vilniaus krašto kalbos atgarsių („gewisse Anklänge an das Wilnaer Litauische“)⁴, nors jis ir laikė katekizmą kalbos atžvilgiu esantį artimą 1653 m. Kėdainiuose pasirodžiusiai „Knygai Nobažnystės“.

F. Špechtas įrodinėjo, kad tiek PK, tiek ir kiti kalvinų raštai esą paremti Biržų tarme, kurioje plačiai trumpinami („kaporjami“) galūniniai skiemenys⁵.

A. Briuknerio ir F. Špechto nuomones 1957 m. kritikavo J. Kruopas⁶, įrodinėdamas, kad PK kalba artimesnė ne Rytų Prūsijos protestantų, bet M. Daukšos raštų kalbai, be to, kad PK kalba turinti „vidurio aukštaičių“ tarmės bruožų ir šiek tiek rytų aukštaičių tarmės elementų. J. Kruopu sekė J. Otrėbskis⁷. Tų pačių išvadų vėliau priėjo ir J. Palionis⁸.

¹ A. Brückner, Der litauisch-polnische Catechismus vom Jahre 1598, — Archiv für slavische Philologie, XIII, Berlin, 1891, 560.

² Ten pat, p. 573.

³ Žr. V. Biržiškos „Lietuvių bibliografijos“ pirmosios dalies (XIII–XVIII a.) pirmuosius papildymus, p. VIII (Nr. 28); „Lietuvių literatūros istorija“, I, Vilnius, 1957, 153.

⁴ E. Fraenkel, Sprachliche, besonders syntaktische Untersuchung des kalvinistischen litauischen Katechismus des Malcher Pietkiewicz von 1598, Göttingen, 1947, 7.

⁵ F. Specht, Šyrwids Leben und Schriften, — Šyrwids Punktay sakimu (fot. leid.), Göttingen, 1929, 46.

⁶ J. Kruopas, Dėl M. Petkevičiaus katekizmo (1598 m.) tarmės, — LTSR MA Darbai, ser. A, 2, Vilnius, 1957, 192–196. Dar anksčiau jis tai yra daręs savo kandidatinėje disertacijoje apie M. Petkevičiaus raštų leksiką (1949 m.).

⁷ J. Otrębski, Teksty litewskie, I, Warszawa, 1957, 44.

⁸ J. Palionis, Lietuvių literatūrinė kalba XVI–XVII a., Vilnius, 1967, 71–74.

Vieningos ir aiškios nuomonės nebuvimas verčia dar kartą grįžti prie šio klausimo. PK, kaip ir kitų mūsų senųjų raštų, tarmės tikslesnis lokalizavimas pastaruoju metu pasidarė įmanomesnis, gerokai pasistūmėjus į priekį dabartinių tarmių tyrinėjimui. Panaudojant gausius dialektologijos duomenis, šiame straipsnyje ir bus bandoma (a) nustatyti pagrindines PK tarmės ypatybes, (b) lokalizuoti tą tarmę, (c) išaiškinti kitų tarmių elementus katekizme ir (d) išryškinti, kiek PK tarmė pakito nuo XVI a. iki šių dienų.

Petkevičiaus katekizme tautosilabiniai junginiai *an, am, en, em* išlaikomi sveiki. Nėra nė vieno atvejo (iš esamų bemaž dviejų tūkstančių pavyzdžių), kur šių junginių pirmasis dėmuo būtų susiaurintas. Vadinasi, Petkevičiaus tarmės negalima ieškoti rytų aukštaičių, siaurinančių *an, am, en, em* pirmąjį dėmenį (tariančių *un, um, in, im* arba *ɔn, ɔm, ɛn, em*) plote. Pridedamoje schemeje šis plotas atskirtas 1 linija.

Nosiniai balsiai *a, ɛ* PK-e taip pat išlaikomi sveiki. Visi turimi pavyzdžiai (jų priskaičiuota net 1885) užrašyti raidėmis *a, ɛ*, retai *a, e*. Nėra nė vieno pavyzdžio, rodančio *a, ɛ > u, i* (*ā, ē*)!

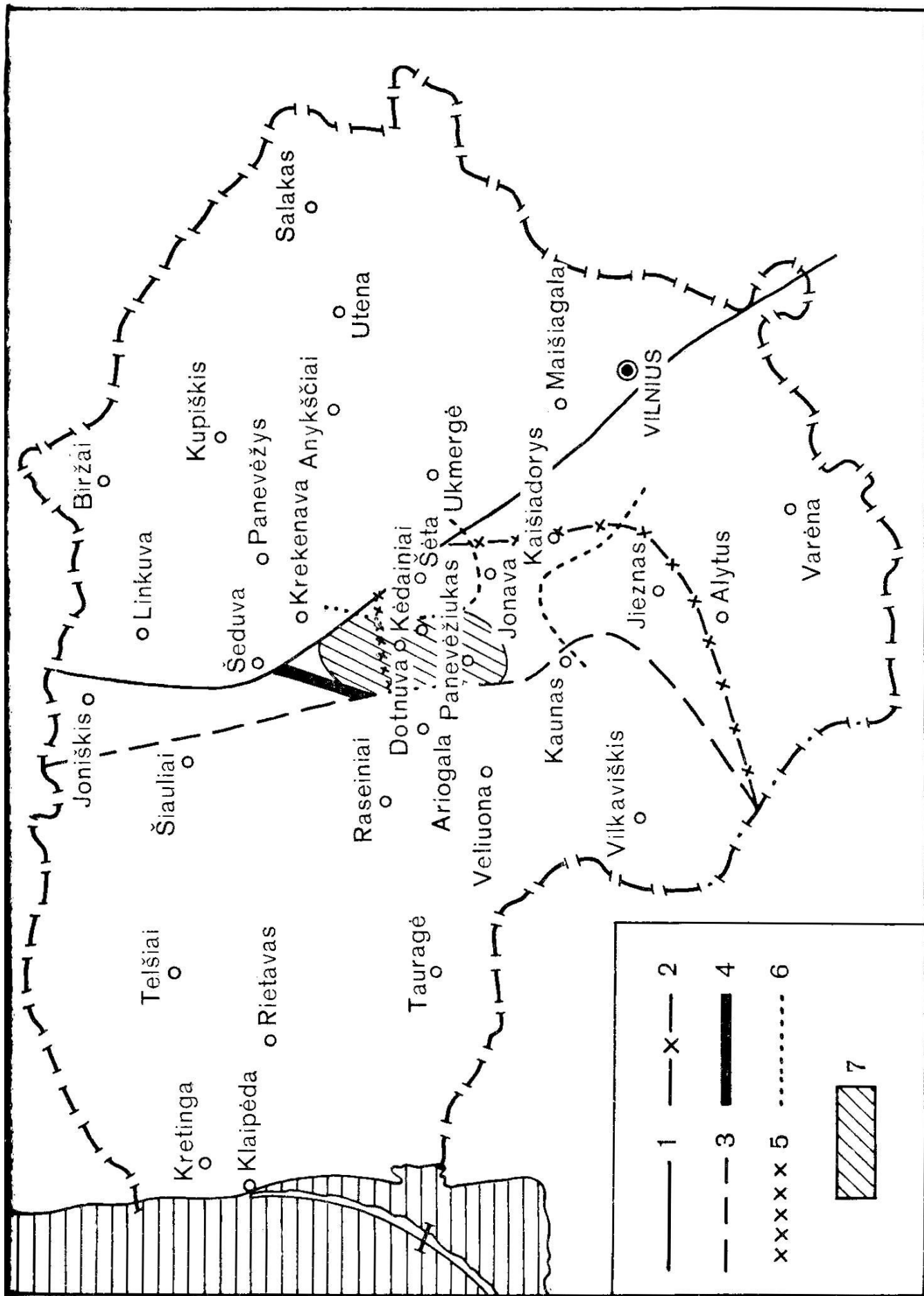
Taigi, PK tarmės negalima ieškoti ne tik rytų, bet ir pietų aukštaičių plote, t. y. į pietus nuo 2 linijos (žr. schemą!), atskiriančios *a, ɛ > u, i* plotą. Šią išvadą patvirtina ir sveikų *t(v), d(v)* prieš *ī, ie* išlaikymas katekizme, kadangi abi izofonos, t. y. *a, ɛ > u, i* ir *t(v), d(v) > c(v), dz(v)*, pietuose bemaž visai sutampa.

Tiek *an, am, en, em*, tiek ir *a, ɛ* siaurėjimas – labai senas mūsų tarmių vokalizmo reiškiny. Lietuviški vardai, patekę į svetimomis kalbomis rašytas kronikas ar šiaipjau dokumentus, rodo, kad šio siaurėjimo rytų Lietuvoje būta jau XIII–XIV a., taigi gerokai prieš mūsų raštijos pradžią. Nėra jokių duomenų, kurie rodytų, kad, bent pastaraisiais šimtmečiais, siaurėjimo ribos būtų bent kiek pastebimiau kitusios. Vadinasi, nurodytos dvi izofonos (1–2 linija) sudaro patikimą rytinę ir pietinę galimo PK tarmės ploto ribą.

Iš to, kas pasakyta, aiškėja, jog rytų aukštaitiškąją PK tarmės versiją reikia atmesti. Tuo pačiu, žinoma, negali būti ir kalbos apie Vilniaus kraštą, kaip šio katekizmo tarmės pamatą. Tariamasis Vilniaus krašto kalbos ypatybės PK-e, klaidinusių ankstyvesnius tyrinėtojus, bus aptartos vėliau.

Vakarinei galimo PK tarmės ploto ribai nustatyti reikia gerai ištirti kietojo ir minkštojo priebalsio *l* distribuciją katekizme.

PK rašybos analizė rodo, kad toje tarmėje, kuria parašytas katekizmas, buvo labai griežtai skiriamas kietasis (veliarinis) *l* nuo minkštojo ir kad tasai skyrimas nuosekliai atspindimas PK rašyboje. Kietasis *l* PK-e žymimas lenkų *l* raide, o minkštasis – įprastine *l*, pvz., *klaufimas* 12₉, *mālonus* 21₁₇, *lupos* 70₁₅ ‘lūpos’, *ant katno* 48₇, bet *gali* 40₁₇, *liežuwis* 50₄, *wala* 9₂₁ ‘valia’, *mielaufias* 25₁₄ ‘mieliausias’, *Nuludus* 75₇ ‘nuliūdusi’, g. sg. *pasaulo* 89₂₀ ‘pasaulio’, g. pl. *awelu* 36₁₄ ‘avelių’.

Petkevičiaus katekizmo (1598 m.) tarmės lokalizavimo schema

1 – *an, am, en, em* siaurėjimo izofona, 2 – *a, e, > u, i, 3* – kietasis *l* prieš *e* tipo balsius, 4 – n. sg. *-as > -s*, 5 – n. sg. *-as > -s*, 6 – d. sg. *-u, 7* – apytikris plotas, kuriame lokalizuotina PK tarmė

Katekizme *l* (*C*)*U* pozicijų (*l*=kietasis *l* priebalsis, *C*=bet koks kitas priebalsis ar priebalsiai, *U*=užpakalinis balsis, įskaitant ir *a*) iš viso priskaičiuota 1213. Iš jų raidę *l* turi 1058 pavyzdžiai, o su *l* vietoj laukiamos *l* parašyta 155 kartus. Pastarieji parašymai sudaro šiuos atvejus:

a) Didžioji *L* raidė (10 pvz.). Lenkiškoji katekizmo dalis rodo, kad spaustuvė didžiosios *L* raidės visai neturėjo ir vietoj jos buvo visuomet dedama *L*.

b) Šiose žodžio *velnias* formose: n. sg. *welnas* 174₃, *welns* 20₁₁, g. sg. *welno* 166₁, *welna* 175₁₄, 231₇, 251₈, d. sg. *welnuy* 20₈, acc. sg. *welną* 20₁, 145₂₅, 169₂₃, 183₅, i. sg. *welnayčiu* 139₇ (iš viso 12 pvz.). Matyt, PK tarmėje šių formų priebalsis *l* buvo tariamas minkštai, bet priebalsio *n* kietumas (plg. senųjų raštų *velinas*) galėjo būti dar fakultatyviškai išlaikomas. Tai rodo gretiminiai parašymai su *ni*, pvz., g. sg. *welnio* 20₂₄, d. sg. *welniuy* 42₂ (tokių tėra 7 pvz.).

c) Žodis *sylvartas* ar *silvartas* 'sielvartas' ir jo vediniai, pvz., g. sg. *filwarta* 96₂, l. sg. *filwarte* 148₂₆, n. pl. *filwärtay* 139₂₆, a. sg. *filwärtingą* 145₂₁, 2. sg. imper. *ne filwartuok* 60₁₅. Iš viso yra 19 pavyzdžių, ir jie visi su *l* raide. Nė vieno pavyzdžio su *l*. Taigi, PK tarmėje šis žodis buvo tariamas su minkštuoju *l*.

d) Žodis *psalmas*. 41 pavyzdys turi *l* raidę ir tik 1 parašytas su *l* (*Psalmas* 100₁₅). Matyt, tarta dvejopai. Dar šie svetimės kilmės žodžiai bei hibridai turi *l* raidę ir, matyt, tarti su minkštuoju *l*: adv. *apmulnai* 'netikrai, apgaulingai' (plg. l. *omylnie*; 1 pvz.), *Babilonas* (6 pvz.), *pilnas* 'stropus, tikras', *pilnastis* 'stropumas, rūpestingumas' ir adv. *pilnai* 'stropiai, gerai, tikrai' (l. *pilnie*; iš viso 7 pvz.), (*ne*)*smertelnas* '(ne)mirtingas' (2 pvz.), lotyniški parašymai *Galat* 193₂₂ ir *Coloffenfump* 246₁₈.

Atmetus aptartus atvejus, lieka tik 55 parašymai su *l* vietoj *l*, t. y. 4,5% visų turimų pavyzdžių. Dalis jų J. Balčikonio 1939 m. leidime, kuriuo buvo naudotasi, gali būti atsiradę dėl fotografuotinės spaudos technikos netobulumo: raidės *l* perbraukimai vienur kitur galėjo nutrupėti ar tiesiog likti neatspausti. Tokią prielaidą verčia daryti fotografuotinio teksto palyginimas su J. Gerulio „Senuosiuose lietuvių skaitymuose“ (Kaunas, 1927 m.) paskelbtais PK teksto gabalėliais. Matyt, tie perbraukimai daug kur buvo neaiškiai atspausti ir pačiame originale (vienintelis žinomas PK egzempliorius prieš karą buvo Dancigo miesto bibliotekoje), iš kurio fotografuota. Tai rodo A. Briuknerio pastaba, kad diakritiniai ženkleliai originale dažnai esą labai neryškūs, ir dėl to jis formas su taškeliais bei raidžių perbraukimais ir be jų neretai painiodavęs⁹. Būta, žinoma, ir korektūros klaidų. Tai matyti iš didesnio svyravimo tarp *l* ir *l* parašymų knygos pradžioje (pirmuosiuose dviejuose puslapiuose *l* parašymai vietoj *l* sudaro net 22%), kurių vėliau sumažėja, o knygos pabaigoje *l* raidės vietoj *l* visai nebeapsitaiko.

Katekizme *l*(*C*)*U* pozicijų (*l*'=minkštasis *l*, *C*=bet koks priebalsis, *U*=užpakalinis balsis, įskaitant *a*) priskaičiuota daugiau negu pusketvirto šimto. Visose jose

⁹ A. Brückner, min. veik., 573.

rašoma *l* raidė, po kurios kartais (ne dažnai) pridedama minkštinamoji *i*, plg. g. pl. *awelu* 36₁₄ 'avelių' ir *berneliu* 2₅ 'bernelių'. Tačiau nerasta nė vieno šios pozicijos pavyzdžio su *l* raide!

Pozicijų *l'(C)I* (*l'* = minkštasis *l*, *C* = bet koks priebalsis, *I* = balsiai *i*, *ī*, *į* ir dvi-balsis *ie*) priskaičiuota apie pusseptinto šimto. Jose visur sistemingai dedama *l* raidė. Vienintelis pastebėtas su *l* pavyzdys 3. praes. *gialbti* 83₁₉ 'gelbėja' laikytinas korektūros klaida (plg. *gialbt* 101₁₆ 't. p.'), kuriai atsirasti sąlygas sudarė to paties veiksmožodžio formos su *lbė*, plg.: *gialbek* 10₅ 'gelbėk'.

Numetus galūnės priešakinį balsį, priebalsio *l* minkštumas PK tarmėje būdavo išlaikomas. Tai rodo tokie parašymai, kaip 3. praes. *gal* 93₁₄ 'gali', *negal* 66₁ 'negali', *mil* 80₁₁ 'myli', *prigul* 8₅ ir *vjgul* 10₁₈ 'priklauso', *gialbt* 101₁₆ 'gelbėja', 2. sg. *pakiel* 55₁₉ 'pakeli'. Su minkštuoju *l* buvo tariamos ir trumpesniosios bendraties bei liepiamosios nuosakos formos, pvz., inf. *pakielt* 126₁₁ 'pakelti', *fuřimilt* 66₃ 'susimilti' (iš viso 7 pvz.), imper. *ne atkialk* 63₁₅ 'neatkelk', *fukulk* 45₂ 'sukulk' (21 pvz.), taip pat *l'* buvo išlaikomas šių nekaitomų žodelių gale: *del* 2₄ 'dėl' (119 pvz.), *Kodel* 2₁₆ 'kodėl' (1 pvz.), *todel* 54₄ 'todėl' (17 pvz.) *pagal* 13₆ (26 pvz.), *tegul* 87₁₆ (19 pvz.), *wel* 52₁ 'vėl' (47 pvz.). Visais šiais atvejais nėra nė vieno parašymo su *l*.

Pozicijų *IE* (*E* = *e*, *ę*, *ė*, *ei*, *en*) katekizme yra 496. Iš jų 408 turi raidę *l* ir 88 raidę *l*. Raidės *l* parašymai sudaro šiuos atvejus:

a) Daiktavardžių *a* kamieno voc. sg. forma. Tėra vienintelis pavyzdys: *penukβle* 221₈ (nom. sg. *penukšlas* 'penas'). Ir dabar kietąjį *l* prieš *e* turinčiose tarmėse paprastai išlaikomas *a* kamieno daiktavardžių voc. sg. pabaigos *-le* priebalsio minkštumas, matyt, dėl derinimosi prie tokių formų, kaip *draūge*, kur galūnė *-e* yra ne po *l*.

b) To paties kamieno daiktavardžių loc. sg. forma. Tėra *mokfle* 199₁₁, 203₁₈ 'moksle'. Dabar tarmėse šiuo atveju elgiamasi nevienodai: vienur prieš loc. sg. galūnę priebalsis *l* tariamas kietai, kitur minkštai (plačiau) arba net abejaip. Ir PK tarmėje būta dvejopo tarimo. Tai rodo loc. sg. *žerkole* 106₁₇ 'veidrodyje'.

c) Prielinksnis *pagalei* 'pagal'. 17 pavyzdžių parašyta su *-lei* resp. *-ley* ir 3 su *lay*, iš kurių vienas turi aiškiają raidę *l* (12₂₀), kituose dviejuose perbraukimas nutrupėjęs ar jo ten ir nebuvo (12₁₁, 17₂₅). Taigi, PK tarmėje, matyt, būta dviejų šio prielinksnio variantų: *pagaliai* ir *pagalei*.

d) Daiktavardis *keleivis*. Yra 4 pavyzdžiai (18₂₄, 32₂, 101₁₁, 146₄), ir visi turi *l* raidę. Ir dabartinėse kietąjį *l* priebalsį prieš *ei* turinčiose tarmėse šis žodis paprastai visur tariamas su *l'* ir išlaikoma sveika priesaga *-eivis*. Tokio tarimo būta jau ir XVI amžiuje.

e) Svetimos kilmės žodžiai *levas* 'liūtas' (acc. sg. *Lawa*, *lawayti* 80₉ – tik šie du pavyzdžiai), *leda* (ne *leda kokiuo* 192₇ 'l. nie l á d á ktorym'), *plemė* 'giminė' (3 pvz.), *plega* 'l. plaga' (1 pvz.), *užlecávoti* (*vjlecáwoia* 217₂₃ 'l. žaleca') ir svetimi parašymai *Allehuia* (33 pvz.), *Betleem* (3 pvz.), g. sg. *Galileos* resp. loc. sg. *Gálileoy* (2 pvz.),

Jeruzalem (7 pvz.), *legalia* (lot., 1 pvz.). Čia visur išlaikomas kalbos – originalo *l* minkštumas.

Atmetus aptartus atvejus, lieka tik 10 parašymų su *l* vietoj laukiamo *l̥*, t. y. 2,2% visų šios pozicijos pavyzdžių. Štai tie parašymai: n. sg. *gierkle* 63₂₅ ‘gerklė’, g. sg. *meyles* 88₁₇ ‘meilės’, d. sg. *meyley* 24₁ ‘meilei’, loc. sg. *meyley* 39₁ ‘meilėje’, a. pl. *aweles* 209₁₅ ‘aveles’, inf. *pergāleti* 119₁, *pergālet* 145₂₄ ‘pergalėti’, imper. *Milek* 106₂₂ ‘mylėk’, 3. praet. *pāfikiele* 71₅ ‘pasikėlė’, 3. cond. *ififleptu* 149₁₁ ‘išsislėptu, pasislėptu’. Visi šių parašymų žodžiai resp. formos katekizme šiaipjau paprastai turi *l̥*, plg. g. sg. *gierkles* 89₁₇ ‘gerklės’ (2 pvz.), *meites* 4₁₃ ‘meilės’ (36 pvz.; žodžio *meilė* formų su taisyklinga *l̥* net 55!), acc. pl. *aweles* 70₂₂ (2 pvz.; acc. pl. *-les* 6 pvz.), inf. *pergāleti* 117₄ ‘pergalėti’ (šio veiksmazodžio ir jo vedinių su *te* yra 12), *mitet* 17₂₄ ‘mylėti’ (iš viso 9 pvz.), 3. praet. *pāfikiete* 141₁₈ ‘pasikėlė’ (iš viso su *-kiete(si)* 19 pvz.), inf. *flept* 47₄ ‘slėpti’ (3 pvz.). Vadinasi, nurodyti parašymai su *l* vietoj *l̥* katekizme bus atsiradę arba dėl spaudos defektų, nutrupėjus *l̥* raidės perbraukimui (su labai nežymiu perbraukimu yra daug pavyzdžių), arba laikytini korektūros klaidomis. Pastarąją galimybę paremia toji aplinkybė, kad kalbamųjų parašymų daugiausia yra knygos pirmojoje pusėje (7 iš 10), o pabaigoje visai nepasitaiko.

Iš to, kas pasakyta, turime padaryti neabejotiną išvadą, kad PK tarmėje priebalsis *l* prieš *e* tipo balsius buvo tariamas kietai.

Kietasis *l* PK tarmėje turėtas ir šiose formose:

a) Veiksmazodžio *lieti* esamasis ir būtasis laikai. Čia būta tokių šio veiksmazodžio pagrindinių formų: inf. *lieti*, praes. *leja* ar *lēja* ‘lieja’, praet. *lējo* ‘liejo’. Štai keletas pavyzdžių: *aß ant to wāykialo... wādeni nu leiu* 201₄₋₅ ‘l. Ja na to dżeciātko... wodę teraž leię’, *krauius sawus ißleiey*¹⁰ 130₁₅ ‘...išliejai’, *Ižgirfk mus per brāngiausia krauiā prāteimā* 183₁₂₋₁₃ ‘...per brangiausio kraujo praliejimą’ (iš viso 7 pvz.).

b) Daiktavardis *sėklė* ‘sėkla’, pvz. g. sg. *sekles* 194₁₈ ‘sėklos’.

c) Būdvardis *lėtas* ir jo vediniai, pvz., *letas* 121₂₅ ‘lėtas’, l. sg. *letibey* 115₃ ‘lėtybėje’. Dabar *l* „kietinančiose“ tarmėse daug kur šio žodžio *l* kietumas nebeišlaikomas.

Balsis *e* po kietojo *l̥* PK tarmėje dar ne visais atvejais buvo išvirtęs balsiu *a*. Toks virtimas jau turėtas žodžių šaknyse ir priesagose. Visi 6 neabejotini pavyzdžiai parašyti su *a*: g. sg. *tākioenciu* 79₁₅ ‘lekiojančių’, 3. praes. *fufilakie* 75₁₈ ‘susilekia’, 3. fut. *fulas* 67₁₉ ‘sules’, *Mielāfne* 76₁₇ ‘mielesnė’, *žwirblālis* 75₁₁, 140₁₂ ‘žvirblelis’.

Abejonę kelia tik l. sg. praes. *leiu* 201₅ ‘lieju’, tačiau šią formą galima suprasti ne tik kaip *leju*, bet ir kaip *lēju*¹¹.

¹⁰ Šis pavyzdys LKŽ VII 440 pateikiamas neteisingai: *Kraujus sawus išliejai*.

¹¹ Plg. (vištos kiaušinius) *lēja* < *lēja* ‘lieja’ Vadaktėliai (sen.). Senovinis veiksmazodžio *lieti* šaknies vokalizmas 3. praes. *lēja*, praet. *lējo* inf. *lieti* (Dūsetos, Ignalinà ir kt.) daug kur buvo

Tačiau fleksijose, matyt, PK tarmėje po kietojo *l* dar tebebuvo išlaikomas daugiau ar mažiau sveikas balsis *e*. Uždaroje *ē* kamieno acc. pl. galūnėje nuosekliai rašoma *te*, pvz., *awetes* 155₁₃ 'aveles', *giesmetes* 19₉ 'giesmeles'. Su *-tes* parašyti visi 5 turimi pavyzdžiai. Atviroje galūnėje rašoma dvejopai: *te* ir *ta*. Parašymų su *te* yra 8, būtent, instr. sg. *meyle* 32₁₆ (taip parašyta net 7 kartus) ir loc. sg. *zerkote* 106₁₇ 'veidrodyje'. Parašymų su *ta* tėra tik du, abu instr. sg. galūnėje: *fu meyla* 179₁₀ 'su meile', *Saula* 76₂₆ 'saulė'. Jeigu pastarieji du pavyzdžiai nėra kitos tarmės duomenys, jie galėtų rodyti, kad atviroje instr. sg. galūnėje *e* buvęs ištariamas plačiau, artimesnis *a* balsiui.

Tautosilabinis junginys *en*, turimas tik žodžio viduryje, po kietojo *l* PK tarmėje buvo išvirtęs *an*, pvz., d. pl. m. *landanciams* 103₂₁ < *lendanciams* 'lendantiams', adv. *langway* 39₁₇ 'lengvai', *lankiškay* 23₁₃ 'lenkiškai', g. pl. *lantu* 105₁₃ 'lentų', a. pl. *slankscius* 92₆ 'slenksčius' (iš viso 16 pvz.). Išimtį sudaro veiksmažodis *leñkti*, kuris rašomas dvejopai: su *lan*, jeigu turi reikšmę 'aplenkti, praeiti pro šalį', pvz., *karaliftes dangaus noplanks* 200₂₀ '...neaplenks' (šios rūšies 2 pvz.), ir su *ten*, jeigu reikšmė '(ką nors) palenkti', pvz., *pālenkęs sawa gātwa* 161₂₄₋₂₅ 'palenkęs savo galvą' (iš viso 9 pvz.). Toks rašymas nėra atsitiktinis, nes šis veiksmažodis, ypač vartojamas pastarąja reikšme, vokalizmo po *l* traktavimu ir dabar tarmėse neretai iš kitų žodžių išsiskiria¹².

Nosinis balsis *ę* po kietojo priebalsio *l* visur žymimas *ę* raide, pvz., acc. sg. *meyle* 16₂₆ 'meilę', *kirmelę* 80₉ 'kirmėlę', *fiyminelę* 234₂₆ 'šeimynėlę', n. sg. m. *nupuolęs* 210₇ 'nupuolęs', n. pl. m. *puolę* 158₂₂ 'puolę'. Pavyzdžių tėra tik su galūniniu *ę*. Visuose juose (iš viso 40) parašyta *lę*. Vadinasi, balsio kokybė PK tarmėje dar buvo išlaikyta sveika.

Dvibalsis *ei* po kietojo *l* žodžio viduryje virtęs *ai*. PK yra 93 pavyzdžiai ir visus juos sudaro veiksmažodžio *leisti* formos bei vediniai, pvz., imper. *laišk* 159₈ 'leisk', 1. sg. fut. *išlayfiu* 99₁₄ 'išleisiu', 3. praet. *perlaydo* 65₉ 'perleido', subst. *pālaydimas* 226₁₂ 'paleidimas'. Nė vieno parašymo su *lei* (*ley*)! Greičiausia *lai* < *lei* turi ir tarmės veiksmažodis *klaidėti* 'klysti, daryti klaidas' bei jo vedinys *klaidėjimas* (PK yra šie 3 pvz.: inf. *klaidet* 114₆, 3. praes. *klaysti* 82₁, subst. dat. pl. *klaydeimams* 73₁), nes žemaičių (Mažvydas) ir vakarų aukštaičių (Vilentas ir kt.) raštuose vartojamos formos su *ei* (LKŽ VI 32)¹³.

išlygintas, pvz., *lėja, lėjo, lėti* Pivašiūnai, Krikštónys (Lazdijų raj.), *lėja, liejo, lieti* Kretingà, Laūkuva, Užventis, *lieja, liejo, lieti* Kapsūkas, Ukmergė ir kt.

¹² Pvz., rytų aukštaičių plote šalia *lunta* 'lenta' daug kur tariama *linkt'* 'lenkti'. Gal būt, *len* virtimui *lan* trukdė *en* išlikimas kituose šio tipo veiksmažodžiuose, turinčiuose *en* ne po *l*, pvz., *keñkti, treñkti*.

¹³ LKŽ V 942 pateikiamas variantas *klaidėti* paremtas tik iš rytų Lietuvos tarmių bei raštų (ir PK!) imtais pavyzdžiais, kur *lei* > *lai*.

Galūnėje, galimas daiktas, PK tarmėje tebebūta *lei*. Tai bent rodo vienintelis pavyzdys dat. sg. *meyley* 24₁ 'meilei' (*l* perbraukimas gali būti nutrupėjęs)¹⁴. Tačiau tai nėra visai tikra, nes parašymas *-ey* gali reikšti *-ai* (su „išblėsusiu“ *a*), plg. adv. *gierey* 106₂₆ 'gerai', *βtey* 69₁₅ 'štai', *tiktey* 43₁₉ 'tiktai'.

Tuo būdu, galima padaryti išvadą, kad PK tarmėje balsis *e* (ir *en*, *e*, *ei*) po kietojo *l* žodžio vidury jau buvo išvirtęs *a* (resp. *an*, *a?*, *ai*), tačiau galūnėje dar daug kur tebebuvo išlaikomas sveikas, gal tik su šiokiu tokiu (bent atviroje galūnėje) *a* atspalviu.

Balsis *e* po kietojo *l* katekizme paprastai žymimas *e* raide. Iš 208 neabejotinų pavyzdžių raidę *e* turi 206 ir tik 2 pavyzdžiai parašyti su *a* raide, būtent, 3. praet. *kieta* 166₅ 'kėlė' (*iž numirusiu kieta*), *pāfikieta* 54₁₃ 'pasikėlė, pakilo' (*prieβ māne pāfikieta* 'l. pręeciūw mnie powstali'). Abejotinas pavyzdys – n. sg. *raukβta* 192₂₅ 'raukšlė', nes šis žodis gali būti *ā* kamieno daiktavardis. Šiaipjau nekirčiuotoje galūnėje *e* po kietojo *l* sistemingai žymimas *e* raide, pvz., 3. praet. *kiete* 170₁₅ 'kėlė', refl. *kietefi* 111₂ 'kėlėsi', *iβkiete* 142₁₇ 'iškėlė', *puote* 173₁₂ 'puolė', *āpwite* 166₂₂ 'apvylė' (iš viso 24 pvz., iš jų 18 veiksmažodžio *kelti*), n. sg. *meyle* 51₉ 'meilė', *saule* 162₂ 'saulė' (iš viso 5 pvz.), n. pl. *āwetes* 81₁₄ 'avelės', *kiautes* 209₆ 'kiaulės' ir g. sg. *meyles* 16₇ 'meilės', *sektes* 194₁₈ 'sėklos' (iš viso n. pl., g. sg. su nekirčiuota *-tes* 44 pvz.).

Nors vienas iš dviejų neabejotinų pavyzdžių su *-la* '-lė', būtent, *kieta* 166₅ 'kėlė', gali būti ir ne Petkevičiaus tarmės duomuo (žr. 40 išnašą), vis dėlto nurodyti pavyzdžiai verčia manyti, kad PK tarmės nekirčiuotoje atviroje žodžio galūnėje *e* po kietojo *l* buvęs platus balsis, kiek artėjas prie *a*. Plataus, o ne siauro balsio būta ir po kitų priebalsių. Tai rodo tokie parašymai, kaip 3. praet. *bāria* 195₇ 'barė', *iβmokia* 9₁₈ 'išmokė', *laužia* 13₁₈ 'laužė', *sakia* 148₁₃ 'sakė'.

Žodžio viduryje (bent kirčiuotas) ir uždaroje galūnėje mūsų dabartinio *e* atitikmuo, matyt, buvęs siauresnis, artimesnis dabartiniam.

PK tarmėje priebalsis *l* buvo tariamas kietai ne tik betarpiškai prieš *e* (*en*, *e*, *ei*), *é*, bet ir kai tarp jo ir šių balsių buvo bet koks kitas priebalsis, išskyrus *k*¹⁵. Dabar *l* „kietinančiose“ tarmėse toks tarimas daug kur turi fakultatyvinį pobūdį ir nepasižymi nuoseklumu. PK tarmėje, matyt, taip pat kietinta ne visai nuosekliai.

Daugiausia pavyzdžių yra su junginiu *lbė*, net 74. Juos sudaro veiksmažodžių *gėlbėti* (42 pvz.) ir *kalbėti* (32 pvz.) formos bei vediniai. Variantai su kietuoju *l*, pvz., inf. *giałbeti* 155₁₇, *kalbeti* 142₂, aiškiai vyrauja: pirmasis veiksmažodis jų turi net 39 pavyzdžius (bemaž 93%), antrasis – 25 (per 78%). Gali būti, žinoma, dar

¹⁴ Žodelio (*pa*)*kolai* 'kol, pakol' (13 pvz.) dvibalsis *ai* laikytinas senoviniu.

¹⁵ Greičiausia ir *g*, *š*, *ž*, kaip elgiamasi dabar tarmėse, tačiau PK-e su šiais priebalsiais trūksta pavyzdžių. Polonizmas *Małżeństwo* 228₁₉ 'vedybos' (net 35 pvz.) čia nepriklauso, nes jis išlaiko lenkišką tartį ir rašybą, plg. 1. *małżeństwo*.

ir perbraukimo nutrupėjimų ar neatspaudimų. Be to, į šį skaičių neįtraukta acc. sg. forma *pagalbe*¹⁶ ‘pagalbą’ su junginiu *lbe*, kurios visi 3 turimi pavyzdžiai užrašyti su *lbe*, pvz., *pągąlbe* 61₁₄.

Su junginiais *ltė* ir *lte* iš viso PK-e yra 15 pavyzdžių. Visus juos sudaro daiktavardžio *kaltė* formos. Visi parašyti su *lte*, išskyrus vieną (acc. pl. *kaltės* 10₁).

Junginį *ldė* turi veiksmažodžių *paguldyti* (3 pvz.), *melsti(s)* (4 pvz.) ir *(išsi)pildyti* (2 pvz.) būtojo laiko 3. as. formos. Iš viso 9 pavyzdžiai. Visi jie užrašyti su *lde*, pvz., *pągulde* 153₁₄, *melde* 161₂₄, *pilde* 148₁₂.

Junginių *lsė* ir *lse* yra 6 pavyzdžiai: iš jų 4 veiksmažodžio *atsilsėti* formos bei veidiniai ir 1 daiktavardžio *balsas* loc. sg. forma. Visi šie pavyzdžiai parašyti su *lse*, pvz., 3. praet. *atšilseio* 5₅, loc. sg. *Balše* 102₁. Yra net acc. sg. forma *atšilfią* 108₄ ‘atilsį’ su *l* prieš minkštąjį *s*, tačiau tai, matyt, korektūros klaida.

Po vieną pavyzdį turi junginiai *lnė* ir *lpe*: loc. sg. *pakálney* 51₂ ‘pakalnėje’, acc. sg. *pałpę* 44₁₃ ‘pašalpą?’. Kietąjį *l* turi tik antrasis.

Tuo būdu PK-me iš 109 turimų ICE pozicijų ($C=b, t, d, s, n, p; E=e, \epsilon, \acute{e}$), parašyta su *l* raide 12 atveju, o tai sudaro 11,1% visų pavyzdžių. Šis procentas yra per didelis, kad jį galima būtų paaiškinti korektūros klaidomis ar neaiškiu brūkšnelio atspausdinimu. Analogiški atvejai IE junginiuose, kaip matėme, sudaro tik 2,2%. Be to, čia parašymai su *l* vyrauja ne pirmojoje knygos pusėje (tik 5 pvz.), bet antrojoje (7 pvz.). Vadinasi, PK tarmėje ICE pozicijoje kietinta ne visai nuosekliai, tačiau, matyt, nuosekliau, negu daugelyje dabartinių *l* „kietinančių“ šnekų, kur esama labai jau didelio mišinio¹⁷.

Kietojo ir minkštojo priebalsio *l* distribucijos PK-e analizė rodo, kad PK parašytas tipiška priebalsį *l* „kietinančia“ tarme. Tai leidžia mums nustatyti vakarinę galimo PK tarmės ploto ribą. Schemoje ji pažymėta 3 linija. Į vakarus nuo šios linijos priebalsis *l* prieš *e* tipo balsius tariamas minkštai, ir neturime jokių duomenų, kad XVI amžiuje ten būtų buvę kokio nors *l* „kietėjimo“. Vadinasi, PK tarmės reikia ieškoti tik tame aukštaičių tarmės plote, kur *an, am, en, em* ir *a, \epsilon* išlaikomi sveiki, nedzūkuojama, bet priebalsis *l* prieš *e* tipo balsius tariamas kietai. Tą plotą mūsų schemoje aprėžia 1, 2 ir 3 linijos¹⁸. Šiame plote XVI–XVII a. yra buvęs nemažas lietuvių kultūrinis-literatūrinis sąjūdis. Jo tarme parašytas ne tik PK,

¹⁶ PK tarmėje būta n. sg. *pagalbé* ‘pagalba’, plg. g. sg. *pągalbes* 22₁₀.

¹⁷ Žr. Z. Zinkevičius, Lietuvių dialektologija, Vilnius, 1966, 163–164.

¹⁸ Visas šias ypatybes turi ir toli pietuose už dabartinio lietuvių kalbos ploto ribų (per 80 km nuo LTSR sienos) esanti Zietelos lietuvių šnekta Baltarusijos TSR. Tačiau čia PK tarmės ieškoti negalima, nes kitomis ypatybėmis Zietelos lietuvių kalba nė kiek neprimena PK tarmės. Be kita ko, Zietelos lietuviai vietoj 3. praet. *būvo* sistemingai vartoja formą *bit(i)*, visai nepažįstamą PK-me. Zieteloje niekuomet nėra buvę ryškesnio reformacijos sąjūdžio ir kalvinų. Petkevičiaus giminė, kiek žinoma, tame krašte nėra turėjusi dvarų ar kitokių valdų. Taigi, Petkevičius iš čia negalėjo būti kilęs.

bet ir visa kita kalvinų literatūra, k. a. Morkūno Postilė (MP, 1600 m.), Knyga nobažnystės (KN) bei kiti 1653 m. Kėdėinių leidiniai, 1680 m. anoniminis kalvinų katekizmas, iš esmės į šį plotą gravituoja ir Chilinskio biblija (ChB, 1660–1662 m.). Iš čia yra kilęs (Babėnuose, netoli Kėdėinių) bei šio ploto tarme parašė savo katekizmą (DK, 1595 m.) ir postilę (DP, 1599 m.) katalikų veikėjas M. Daukša, lietuvių raštijos Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje pradininkas.

Visų nurodytų XVI–XVII a. autorių bei leidinių kalbai būdingas vienas bendras bruožas: *an, am, en, em* ir *a, e* sveikų išlaikymas, nedzūkavimas, bet *l* kieto buvimas prieš *e* tipo balsius.

Vadinasi, galima padaryti išvadą, kad iš ankstyvesniųjų PK tarmės tyrinėtojų teisingu keliu yra ėjęs J. Kruopas ir vėliau J. Palionis.

Atlikta kietojo ir minkštojo *l* distribucijos PK-e analizė neduoda duomenų, kurie rodytų, kokioje nustatyto ploto dalyje reikia ieškoti PK tarmės. Tačiau, palyginę dabartinių šio ploto šnektų vokalizmą, kilusį iš *e* tipo balsių bei dvibalšių po kietojo *l*, su atitinkamais PK duomenimis, galėsime kiek patikslinti šio vokalizmo rekonstrukciją PK tarmėje ir tuo pačiu nustatyti jo raidą per bemaž 400 metų. Šiek tiek duomenų gausime ir tikslesnei PK tarmės lokalizacijai.

Po kietojo *l* balsis *e* (ir *en, e, ei*), kaip jau buvo nustatyta, PK tarmėje tartas *a* (resp. *an, a?, ai*) tik žodžių šaknyse ir priesagose. Fleksijoje, matyt, tebebūta *e* tipo balsio, nors priebalsis *l* ir buvęs kietas. Tokį tarimą rodo ir kiti šio ploto tarmės pagrindu parašyti XVI–XVII a. leidiniai, nors juose, ypač vėlyvesniuose, jau pasitaiko ir galūnėse parašymų su *a*. Dabar visame plote tariama tik *a*, tiek žodžio viduryje, tiek ir galūnėje. Senovinio *e* tarimas čia niekur neišliko. Vadinasi, turime konstatuoti buvus šiame plote aiškia *le > la* raidą.

Balsis *e* po kietojo *l* PK tarmėje buvęs ilgas (bent kirčiuotoje pozicijoje) *e* tipo balsis. Jo kokybė, greičiausia, įvairavo skirtingose pozicijose. Kirčiuotas *e* dabar visame plote tariamas siaurai. Gal būt, daugiau ar mažiau siauras šioje pozicijoje jis buvęs jau ir XVI amžiuje.

Nekirčiuotas žodžio vidurio dabar siaurai tariamas tik ploto šiaurėje (čia sutrumpėjęs) ir pietuose (išliko ilgas), o vidurinėje dalyje, apie Dótnuvą, Kėdėinius, dabar jo vietoje tariamas balsis *a* (sutrumpėjęs). Kadangi, kaip vėliau paaiškės, PK tarmė ieškotina kaip tik vidurinėje ploto dalyje, tai visai galimas daktas, kad šioje pozicijoje tada tartas ne siauras, bet platus *e* (ilgas?). Kitaip sunku būtų suprasti dabartinio *a* atsiradimą.

Platų šio balsio tarimą atviroje nekirčiuotoje galūnėje, konstatuotą iš paties PK duomenų, visiškai patvirtina šių dienų šnektos: šiaurinėje ir vidurinėje ploto dalyse dabar tariamas trumpas *a*, ploto pietuose – ilgas, siauras *e* (ϵ). Tai rodo, kad pietinėje ploto dalyje (Kaūno—Jėzno ruože) PK tarmės ieškoti netikslinga.

Reikia konstatuoti, kad parašymų su *-la* ‘-lė’ esama ir kituose ano meto kalvinų leidiniuose, vėlyvesniuose (netgi KN) jų gerokai padaugėja. Tai atspindi *-l̄ē > -lā* procesą. Plg. Sirvydo rašymą *-le* (Ž. Urbanavičiūtės duomenimis „Punktuose sakymų“ nesą nė vieno pavyzdžio su *-la*) ir šių dienų rytų aukštaičių plote visuotinai įsigalėjusi *-lā* (*a* pusilgis arba trumpas) tarimą.

Uždaroje nekirčiuotoje galūnėje PK tarmėje galėjo būti tariama ir kiek siauriau, nes dabar ploto vidurinėje dalyje daug kur turimas trumpas siauras *é* balsis (*a* tėra tik rytiniame pakraštyje).

Tokuose žodžiuose, kaip *gėlbėti*, *kalbėti*, dabar nuosekliausiai *l* kietinamas vidurinėje ploto dalyje. Tai irgi orientuoja mus į PK tarmės ieškojimą būtent šioje dalyje.

Tačiau daug patikimesnių duomenų PK tarmės lokalizacijai duoda kitų katekizmo kalbos ypatybių analizė.

Galimo PK tarmės ploto dabartinės šnektos viena nuo kitos labiausiai skiriasi kirčio atitraukimu ar neatitraukimu nuo galūnės ir pačių galūnių trumpinimu. Pirmasis skirtumas mums bevertis, nes kaip buvo kirčiuojama PK tarmėje, neįmanoma nustatyti iš nekirčiuoto katekizmo teksto ir silabinės giesmių metrikos. Svarbus antrasis skirtumas – galūnių trumpinimas.

PK-e yra gana daug nom. sing. galūnės *-as* trumpinimo (balsio *a* numetimo) atvejų: net 172 pavyzdžiai. Tačiau iš jų beveik visi, būtent, 167, yra giesmėse, kur jie lengvai paaiškinami silabinio eiliavimo reikalavimais¹⁹. Negalėdamas kitaip sutalpinti žodžių į metrikos sąlygojamą tam tikro skiemenų skaičiaus eilutę, Petkevičius buvo priverstas juos trumpinti. Reikalui esant, giesmėse jis išmesdavo iš galūnių ne tik senovinius trumpuosius balsius, bet ir tuos, kurie kilę iš ilgųjų akūtnių, pvz., n. sg. f. *kiek wien* 102₁₀ ‘kiekviena’, n. pl. m. *noredam* 69₁₆ ‘norėdami’ (net 13 pusdalyvio n. pl. m. be *-i* pavyzdžių!), acc. pl. *diens* 90₂₀ ‘dienas’, *Dovans* 76₂₄ ‘dovanas’, 2. sg. praes. *es* 73₁₄, 142₁ ‘esi’. Tokio trumpinimo galimame PK tarmės plote ir dabar nėra. Iš dalies jis turimas tik už šio ploto ribų toliau į rytus Biržų link (tai ir klaidino F. Špechtą!), tačiau ir ten galūnės balsis iš tikrųjų nėra išnykęs, o tik labai susilpnėjęs, virtęs murmamuoju.

PK giesmėse esama ir tokių trumpinimų, kurių fonetine galūnių redukcija paaiškinti negalima, pvz., n. sg. f. *ramešn* 67₁ ‘ramesnė’, 1. pl. praes. refl. *woloiams* 120₂ ‘voliojamės’. 2. sg. imper. refl. *ne teyks* 54₁₂ ‘neteikis’. Tai jau akivaizdžiai rodo trumpinimus esant dėl eiliavimo²⁰.

¹⁹ Pirmasis į tai atkreipė dėmesį J. Kruopas, žr. jo min. veik., 194–195.

²⁰ PK giesmių silabinis eiliavimas ištirtas ir aprašytas J. Girdzijausko kand. disertacijoje „Lietuvių silabinės-toninės eilėdaros susiformavimas“, Vilnius 1966 (mašinosraštis) p. 236–241.

Parankiausia Petkevičiui buvo giesmėse trumpinti tas žodžių formas, kurias sutrumpintas jis girdėjo vartojant gretimų tarmių atstovus arba kurios jam galėjo būti pažįstamos iš raštų. Tokia kaip tik ir buvo n. sg. galūnė *-as* > *-s*.

Neeiliuotame PK tekste yra tik 5 sutrumpinti nominatyvai: *Pons* 195₂₁ 'ponas', *biłodams* 13₂₅, 215₂₀ 'bilodamas', *kalbedams* 219₁₂ 'kalbėdamas', *tardams* 12₁ 'tardamas'. Su sveika n. sg. galūne *-as* neeiliuotame tekste yra 464 pavyzdžiai. Taigi sutrumpintieji sudaro tik apie 1%. Vadinasi, negali būti ir kalbos apie sistemingo fonetinio n. sg. galūnės *-as* trumpinimo buvimą PK tarmėje.

Nurodyti 5 sutrumpintieji nominatyvai laikytini ne PK tarmės duomenimis. Iš jų net 4 pusdalyviai. Tačiau įtarti PK tarmėje sistemingai trumpinus pusdalyvių galūnę neleidžia neeiliuotame tekste esą net 22 pusdalyviai su sveika galūne *-as*. Trumpiesiems nominatyvams atsirasti neeiliuotame tekste galėjo padėti eiliuotojo teksto, kuris sudaro didesnę pusę visos knygos ir kuriame vyrauja kaip tik pusdalyvių (apie 50%) ir daiktavardžio *ponas* (21%) trumpinimas, įtaka. Be to, atkreiptinas dėmesys į tai, kad sutrumpintieji pusdalyviai, padaryti iš labai artimos reikšmės veiksmažodžių (*biloti*, *kalbėti*, *tarti*), kontekste pavartoti arba atsakymuose į katekizmo klausimus (2 pvz.), arba tam tikrų religinių ceremonijų aprašyme, išspausdintame stambesniu šriftu (3 pvz.), vadinasi, gali būti traktuojami kaip įprastinių liturginių formulių dalis. Daiktavardžio *ponas* trumpinimą gali pateisinti ir jo, kaip tam tikro termino, specifika, plg. *viešpats* šalia *viešpatis* (PK-e vartojamos abi formos).

Pralietuviškas trumpasis balsis *a* PK tarmėje buvo išlaikytas sveikas ir nekirčiuotoje absoliutinėje žodžio galūnėje. Jo numetimo pavyzdžių rasta tik giesmėse, be to, ir čia jie daug retesni (tik 17).

Sveikų PK tarmėje būta nekirčiuotose galūnėse ir kitų senovinių trumpųjų balsių. Numetimų pasitaiko tik PK giesmėse, bet ir ten jie ne dažni (be **-e* 6, be **-i* 12 pvz.). Neeiliuotame tekste rasta vienintelė forma *ne nor* 209₁₀ 'nenori'. Ji laikytina ne PK tarmės duomenimi. Jai atsirasti galėjo padėti eiliuotas tekstas, kuriame iš sutrumpintų veiksmažodžio *i* kamieno 3. praes. formų aiškiai vyrauja *nor* 'nori' (10 pvz. iš 12-kos). Trumpojo **e* galūnėje išlikimą PK tarmėje, be kita ko, aiškiai rodo priebalsinių kamienų nom. pl. formos, pvz., *piemenes* 158₅ 'piemenys', *seferes* 28₁₈, 211₂₂, 212₁₁, 216₁₉, 218₂₂ 'seserys', *smāgienes* 56₁₈₋₁₉ 'smegenys', *βunes* 209₆ 'šunys', *wādenes* 59₂₄ 'vandenys'.

Iš to, kas pasakyta, matyti, jog PK tarmė ieškotina toje galimo ploto dalyje, kuri nėra paliesta pralietuviškų trumpųjų galūnių fonetinės redukcijos, tačiau kuri yra netoli nuo redukcijos ploto. Schemoje fonetinės redukcijos izofona pažymėta 4 linija. Į šiaurės vakarus nuo jos nekirčiuotų galūnių senovinis *a* neišlaikomas, išskyrus atvejus, kai susidaro sunkiai ištariamos garsų samplaikos („žemaitiškoji redukcija“). Taip pat čia dažniausiai netiriamas ir pralietuviškas **i* nekirčiuotoje

atviroje galūnėje. Tačiau izofona nėra griežta, nes toliau pietų link maždaug iki 5 linijos (žr. schemą!) vietoj *a*, ypač uždaroje galūnėje, tariamas neaiškios kokybės murmamas balsis („panevežietiškoji redukcija“), kuris ne visuomet lengvai pagau-namas. Neaiškus, vos girdimas tasai balsis vietomis ir gerokai į pietus nuo 5 linijos. Ne vienodai elgiamasi ir su senoviniu galūniniu *i, kuris čia daug kur nusilpęs ir labai redukuotas. Galimas daiktas, kad XVI a. tokio trumpųjų galūninių balsių susilpnėjimo dar nėra buvę.

Nuo 4 ir 5 linijų susidūrimo vietos „žemaitiškosios redukcijos“ izofona daugiau ar mažiau sutampa su 3 linija, tik maždaug ties Panevėžiukų staigiai pasuka į vaka-rus Veliuonos link. Ši izofonos atkarpa daug ryškesnė: čia galūnės balsio netekimas prasideda staigiai.

Tenka manyti, kad PK tarmės būta kažkur netoli nuo šių vietų. Galimąjį PK tarmės plotą raižo labai ryškios ilgųjų balsių nekirčiuotose galūnėse trumpini-mo izofonos. Tačiau kadangi iš PK rašybos neįmanoma nustatyti galūnių vo-kalizmo kiekybės, tai šiomis izofonomis pasinaudoti, lokalizuojant PK tarmę, negalima. Šiek tiek duomenų duoda tik balsio *o* nekirčiuotoje galūnėje ati-tikmenų palyginimas, tačiau tai liečia ne tiek galūnės redukciją, kiek paties balsio kokybę.

Balsis *o* žodžio viduryje PK-e sistemingai žymimas *o* raide. Išimtį sudaro šie atvejai:

a) Veiksmažodis *šlovinti* ir jo vediniai. Rašoma dvejopai: su *o*, pvz., 2. pl. imper. *šłowinkite* 85₁₇ ‘šlovinkite’, ir su *a*, pvz., inf. *pašłowint* 40₇ ‘pašlovinti’. Abejaip rašomos ir dalyvių (*pašlovintas*), pusdalyvių, veiksmažodžių abstraktų (*šlovinimas*, *pašlovinimas*), būdvardinių vedinių su *-ingas* (*šlovingas*) formos, tačiau daiktavardis *šlovė* tik su *o*. Šaknis *šlov-* su *a* parašyta iš viso 70 kartų, o su *o* – 38 kartus, iš kurių 15 sudaro daiktavardis *šlovė*. Kadangi abu parašymai pasitaiko tame pa-čiame puslapyje, netgi viename sakinyje, tai formas su *a* sunku būtų įtarti esant kitos tarmės duomenimis. Matyt, PK tarmėje būta ne tik šaknies *šlov-*, bet ir *šlav-*. Pastarosios pavyzdžių esama ir kituose XVI–XVII a. raštuose, pvz., Chilinskio, Sirvydo, Slavočinskio²¹.

b) Du pavyzdžiai su antrine 1. pl. galūne *-am* ‘-ome’: *buwám* 242₂₀ ‘buvome’ ir *žinam* 139₁ ‘žinome’. Šiaipjau visur ši galūnė sistemingai rašoma *-om*. Šie du pavyzdžiai laikytini kitos tarmės duomenimis.

c) Du svetimi žodžiai: g. pl. *bałwanu* 228₂₆ ‘balvonų’ ir g. pl. *Hiftáriu* 229₄ ‘is-torijų’. Pirmasis gavo *a* iš l. *bałwan*, antrasis laikytinas korektūros klaida, plg. l. ir lot. *historia*²².

²¹ Žr. J. Otrębski, min. veik., 65, E. Fraenkel LEW II 1008–1009.

²² Korektūros klaida yra ir i. sg. m. *tuokio* 152₁₆ ‘tokiuo’.

d) Jungtukas *jog* rašomas *juog*. Iš 98 pavyzdžių tik vieną kartą parašyta su *o* (*Jog* 13₁₅), bet tai greičiausia korektūros klaida. Taigi, PK tarmėje būta jungtuko *juog*²³, o ne *jog*.

Galimame PK tarmės plote dabar visur žodžio viduryje tariama *o*, kuris nekirčiuotoje pozicijoje sutrumpėjęs (ilgas išliko tik pietuose) ir daug kur (išimti sudaro ploto šiaurė) virtęs *u* tipo balsiu. XVI amžiuje to virtimo dar nebūta. Tai rodo ne tik PK, bet ir Daukšos, kilusio iš virtimo ploto, raštai.

Galūnėje *-os* PK-e taip pat visur rašoma *o* raidė²⁴. Ir ne tik kirčiuotoje galūnėje, bet ir nekirčiuotoje. Pastarosios PK-e yra per 200 pavyzdžių ir nė vienas neparašytas su *-as*. Vadinasi, PK tarmėje buvo tariama *-os*. Dabar *-os* turima visoje pietinėje ir vidurinėje galimo ploto dalyje, išskyrus Šėtos apylinkes. Taigi PK tarmė lokalizuotina vidurinės dalies vakaruose.

Nekirčiuota galūnė *-o* (*a* kam. g. sg. ir veism. 3. as.) rašoma dvejopai: su *o* raide, pvz., *tewo* 7₁₃ 'tėvo', ir su *a* raide, pvz., *krikštima* 11₂₁ 'krikštimo'. Iš turimų 2660 pavyzdžių su *o* parašyta 913 kartų, o su *a*²⁵ – 1747 kartus, t.y. 75,7%. Parašymų su *o* kiek padažnėja prieš knygos pabaigą, tačiau į patį galą vėl vyrauja *a*. Šiaip jau abu parašymai perdėm maišomi: dažnai abejaip rašoma tame pačiame sakinyje, net gretimuose žodžiuose. Dvejopumo priežastys gali būti tokios:

1. PK tarmėje būta *ā*, t.y. tarpinio balsio tarp *a* ir *o*.

2. Turėta galūnė *-a*; retesnis variantas *-o* atsirado dėl šnektos buvimo *-o* ploto pasienyje. Petkevičiaus artimieji ir draugai galėjo vieni vartoti *-a*, kiti *-o*.

Dabar šiaurinėje galimo ploto dalyje tariama *-a*. Einant pietų link, dar nepasiekus Dotnuvės, galūnės tarimas darosi neryškus, svyruoja tarp *-a* ir *-o* (trumpi balsiai), vietomis, ypač labiau į pietus, *-a*, *-o* ir *-u*. Vienuose kaimuose vyrauja *-o* resp. *-u* tarimas, kituose *-a*. Už Panevėžiūko įsigali *-o* (ilgasis balsis).

M. Daukšos, kilusio iš Babėnų kaimo (tarp Dotnuvės ir Kėdainių), raštai, kuriuose sistemingai vartojama galūnė *-o*, rodo, kad pralietuvių **-ā* tiesioginis tęsinys šiame plote yra *-o* resp. *-u*. Dabar daug kur įsigalėjęs variantas *-a* laikytinas šiose vietose, t.y. *-a*, *-o* (*-u*) mišimo plote, antriniu, vėlyvesniais laikais atsiradusiu dėl lenkų kalbos įtakos. Mat, šių vietų gyventojai netolimoje praeityje buvo be maž visiškai sulenkinti. Daugelyje kaimų čia ir dabar dar kalbama arba visai neseniai buvo kalbėta lenkiškai. Atlenkėjantiems galūnė *-a*, anksčiau vartota tik šiaurinėje sulenkinto ploto dalyje, buvo parankesnė, nes ji sutapo su tų pačių gramatinių formų lenkiškąja galūne, plg. 1. g. sg. *wilka* 'vilko', 3. sg. *on czyta* 'jis skaito'. Tuo būdu šiame plote būta žymesnio *-a* galūnės pasistūmėjimo į *-o* galūnės plotą.

²³ Tokį šio jungtuko variantą randame ir kai kuriuose vėlyvesniuose raštuose, žr. LKŽ IV 414. J. Jablonskis vienu metu netgi buvo beteikiąs pirmenybę jam, o ne *jog*, žr. jo Raštus IV 23.

²⁴ G. sg. f. *ies* 134₁₈ 'jos' yra aiški korektūros klaida vietoj *ios*.

²⁵ Po joto pora kartų vietoj *a* parašyta *e*: *Eie* 159₁₉ 'ėjo', *ieie* 139₄ 'įėjo', tačiau ir čia paprastai rašoma *a*, pvz., *eia* 161₂ 'ėjo'.

Kadangi M. Daukša sistemingai vartoja galūnę *-o*, tai PK šnektos lyg ir reikėtų ieškoti kiek šiauriau nuo M. Daukšos šnektos (Babėnu). Tačiau visiško aiškumo nėra, nes mums nežinoma *-a* : *-o* skiriamoji izofona XVI amžiuje. Kaip ten būtų, PK tarmės būta kažkur čia netoliese.

Galimąjį tarmės plotą raižo dar viena labai ryški morfologijos izofona, būtent ne visur vartojama ta pati *a* kamieno daiktavardžių dat. sg. galūnė. Ploto pietuose (Kaūnas – Jėzinas) ir nemažame rytų kampe (apie Šėtą) turima galūnė *-u*, pvz., *vilkū* ‘vilkui’, visur kitur *-ui*.

Schemoje ši izofona pažymėta dviem 6 linijom.

PK-e taip pat vartojamos abi dat. sg. galūnės, tačiau aiškiai vyrauja *-ui* (94%). Pavyzdžių su *-u* nedaug, iš viso tik 14 (t.y. 6%)²⁶. Daiktavardžiai pastarąją galūnę, kaip ir *-ui*, gauna tiek vartojami su prielinksniais, tiek ir be jų, pvz., *ik wifam amžiu* 47₃, *buk miela firdingas... nehadnam futwerimu* 221₁ (abiejų atvejų yra po 7 pvz.).

Vadinasi, PK tarmės būta *-ui* plote, tačiau visai netoli nuo *-u* ploto ribos. Reikia pastebėti, kad galūnė *-u* šalia dažnesnės *-ui* pasitaiko ir M. Daukšos raštuose, taip pat „Knygoje nobažnystės“ bei kituose kalvinų leidiniuose.

Dėl dat. sg. galūnės PK tarmė, žinoma, galėtų būti ieškoma ir į pietryčius nuo schemoje nurodyto labiausiai galimo ploto. Tačiau, kaip matėme, to daryti neleidžia kitos PK kalbos ypatybės. Be anksčiau nurodytų, taip elgtis verčia dar ir šios:

PK-e vietoj jungtuko *bet* vartojamas variantas *bat* (visi pavyzdžiai su *a*) naujaisiais laikais aptiktas tik Beržytės kaime prie Dotnuvės²⁷. Matyt, XVI – XVII a. *bat* buvo vartojamas kiek plačiau, nes jį randame tarmės požiūriu PK-ui labai artimuose M. Daukšos raštuose²⁸ ir „Knygoje nobažnystės“. Greičiausiai jis vėliau daug kur išnyko kartu su krašto sulenkinimu.

PK-e kelis kartus vietoj galūnės *-ai* (*-ay*) parašyta *-ey*: adv. *gierey* 106₂₆ ‘gerai’, *tiktey* 43₁₉ ‘tiktai’, *βtey* 69₁₅ ‘štai’. Greičiausia tai rodo „išblėsusį“ dvibalsį *-ai*, t.y. *-ai*, iš viso galimo PK tarmės ploto turimą tik vidurinėje dalyje, ryškiausiai

²⁶ Į šį skaičių neįeina *Ponui Diewiu* 8₃ ‘... dievui’, nes tai korektūros klaida vietoj *Ponui Die-wui*. Tačiau įskaityti du pronominalinės galūnės *-amu* pavyzdžiai: *tamu* 200₅ ‘tam’ ir *trečiamu* 85₁₀ ‘trečiam’. Atitinkamai prie *-ui* pridėti pavyzdžiai su *-amui* (*-amuy*).

²⁷ Žr. Pr. Skardžius, Daukša pirmasis bendrinės kalbos kūrėjas Didžiojoje Lietuvoje, – Archivum philologicum, IV, Kaunas, 1933, 16.

²⁸ Daukša *bat* vartoja retai šalia dažnesnio *bet*. DP klaidų atitaisyse yra tokia *bat* vartojimą smerkianti pastaba: „Czę turi žinót, ioğteip biaurei kálba Kaunę būdinikai ir Witinnikai kurié trielúie júdinas ir Wítines ir kti netikélei kurié wércze tókį ę ing a kur kitúŝŝe miestúŝŝe bŝlo, éik, nuéik, pėréik. Czę iie bŝlo áik, nuáik paráik, nuáias, paráias. Teipaiéu kur tur biłót bet, iie bŝlo bat. Jr kitų žodžių daug yrá kuriúŝŝe e maino ing a“. Žodžiais „kiti netikélei“ greičiausia turimi galvoje kalvinai, nes tik ką pasirodžiusiame PK-e *bat* vartojama sistemingai. Tačiau *e(i)*-vartimo *a(i)*- PK-e nėra.

tariamą apie Dótnuą, Kédáinius, Šėtą, Jónavą. Toliau į pietus *ai* visais atvejais išlaikytas sveikas.

Veiksmazodis *léisti* PK-e turi 3. praet. formą *léidė* > tarm. *láidė* 'leido', pvz., *Bákas láide* 73, 'šakas (iš)leido'. Tokia forma iš viso galimo PK tarmės ploto dabar pastebėta tik Dotnuvės – Kédáinių apylinkėse²⁹.

Atlikta PK kalbos tarminių ypatybių analizė bei palyginimas su dabartinėmis šnektomis verčia PK tarmę lokalizuoti vidurinės galimo ploto dalies vakaruose. Schemoje tasai labiausiai galimas plotas padengtas štrichais. Tačiau K. Jablonskio surinkti duomenys apie Merkelį Petkevičių³⁰ nerodo, kad šiame plote pats M. Petkevičius, jo tėvas ar protėviai būtų turėję kokių nors žemės valdų. Pagrindiniai Petkevičių šeimos dvarai buvę apie Máišiagalą ir Sálaką, taigi rytų aukštaičių tarmės plote. Tuo tarpu Petkevičiaus gimtoji tarmė, kaip matėme, negali būti ieškoma Lietuvos rytuose. Kaip suderinti šį prieštaravimą?

Ne tik K. Jablonskis, bet ir V. Biržiška tvirtina, kad Merkelis Petkevičius, tėvui mirus, likęs dar nepilnametis, anksti netekęs taip pat ir motinos ir gyvenęs pas savo globėją dėdę Matą Petkevičių. Pastarasis, K. Jablonskio duomenimis, turėjęs dvarų ne tik Máišiagalos, Sálako apylinkėse, bet ir prie Panevėžiuko, vadinasi, labiausiai galimame PK tarmės plote. K. Jablonskis apie Matą Petkevičių taip rašo: „Raseiniuose, Skirsnemunėje ir kitur toliau Matui Petkevičiui tekdavo lankyti valdiniais reikalais, tik Panevėžiuke, kur turėjo dvarą, jis galėjo gyventi ir ilgiau [...] Matas Petkevičius buvo paėmęs įkaitu Panevėžiuko dvarelį nuo kunigaikščio Motiejaus Aginskio, bet jau 1563 m. buvo jį grąžinęs jam. Bet tas Aginskių dvarelis nebuvo vienintelis Mato Petkevičiaus dvarelis Panevėžiuke. Jis ten turėjo kitą dvarelį, dėl jo sienų jis bylinėjosi 1564 m. su kaimynais ir dėl tų sienų su jais susitarė geruoju. Tasai Mato Petkevičiaus dvarelis ir yra pažymėtas 1567 m. kariuomenės surašyme. Matas Petkevičius, matyt, iš seno turėjo Panevėžiuke dvarelį, juo rūpinosi, prie jo buvo paėmęs įkaitu dar kitą dvarelį nuo Aginskių. Jis, gal būt, ir gyvendavo kurį laiką savo Panevėžiuko dvarelyje arba bent dažniau jame būdavo, o prie jo ten galėjo gyventi ir jo globojamasis Merkelis Petkevičius“³¹.

Matyt, minimuose dėdės Mato dvareliuose prie Panevėžiuko ir bus praėjusi Merkelio Petkevičiaus vaikystė, o jų apylinkių tarmė laikytina jo gimtąja tarme.

Tie dvareliai nebūtinai turėjo būti prie pat Panevėžiuko. Galėjo jie būti ir gero kaimo toliau į šiaurę nuo jo. Antai, tuose pačiuose dokumentuose drauge su Rasėiniais minimas Minionių sodžius iš tikrųjų yra net per 20 km nuo Raseinių.

²⁹ Plg. Pr. Skardžius, min. veik., p. 18.

³⁰ Žr. K. Jablonskis, Žinios apie Merkelį Petkevičių, – 1598 metų Merkelio Petkevičiaus katekizmas, 2-s leidimas (fotografuotinis), Kaunas, 1939, p. VII–XIII.

³¹ K. Jablonskis, min. veik., p. XI–XII.

Nevėžio pakrančių bei apylinkių dvarai, ypač arčiau Kėdėdinių, anuomet buvo svarbiausia kalvinų tvirtovė Lietuvoje. Žemės čia geros, žmonės turtingai gyveno. Iš šio krašto bus kilę nemaža XVI – XVII a. mūsų kultūros veikėjų. Prisiminkime reformacijos pradininką Lietuvoje Abraomą Kulvietį, kilusį iš Kulvės, apie 20 km į pietryčius nuo Kėdėdinių. Petkevičiaus ir Daukšos raštams tarmės požiūriu labai artima visa vėlyvesnė kalvinų literatūra. Kruopšti tekstologinė analizė atei-tyje turės išaiškinti tos literatūros ištakas. Matyt, bus lokalizuotos ir jų autorių šnektos. Tačiau jau dabar galima gana drąsiai teigti, kad visų šių leidinių pagrinde glūdi labai artimos tos pačios tarmės, kurią sąlyginai vadinsime Kėdėdinių krašto tarme, šnektos. Kokį vaidmenį Kėdėdinių kraštas yra suvaidinęs ano meto Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kultūriniame visuomeniniame gyvenime, palikime nu- statyti istorikams. Tačiau šio krašto tarmė to meto lietuviškojoje raštijoje iš tik- rūjų buvo labai išgalėjusi. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės raštuose ji XVI a. pabaigoje ir XVII a. pirmojoje pusėje aiškiai vyravo šalia bepradedančios iškilti rytų aukštaičių tarmės (1605 m. anoniminis katekizmas, Sirvydo ir Jaknavičiaus raštai), todėl 1737 m. gramatikoje „Universitas lingvarum Litvaniae“³² paimta pagrindu, kaip, gramatikos autoriaus žodžiais tariant, „visoje Lietuvoje visų pri- imta“³³.

PK – lenkėjančios Kėdėdinių krašto bajorų kalbos paminklas. Garsioji Daukšos postilės prakalba anuomet nepajėgė sulaikyti lenkėjimo proceso. Jau XVI amžiuje, matyt, nemaža šio krašto bajorų buvo dvikalbiai. Ilgainiui lenkų kalba ėmė vis labiau išgalėti įvairiose jų buities sferose, lietuvių kalbai palikdama tik bendravimo su liaudimi funkciją. Jau pats Petkevičius, versdamas iš lenkų kalbos katekizmą, nedaug tesirūpino vertimo kalbos kultūra: jo žodynas skurdus, vietoj Daukšos vartotų liaudies kalbos žodžių, pvz., *kančia, merga, metas, nuodėmė, pasaulis, viešpats*, įsivedė svetimus *mūka, pana, čėsas, griekas, svietas, ponas*. Petkevičių tenka laikyti pirmuoju lenkiškai lietuviško žargono, kuriuo imta vėliau rašyti religinio turinio knygas liaudžiai, pradininku.

Ilgainiui Kėdėdinių krašto bajorai, perėję visiškai prie lenkų kalbos, pradėjo intensyviai lenkinti ir liaudį, tuo būdu sukurdami vieną iš didžiausių lenkinimo židinių Lietuvoje.

(*Tęsinys toliau*)

³² Apie jos tarmę žr. K. Eigmino straipsnį „Anoniminės 1737 m. lietuvių kalbos gramati- kos «Universitetas lingvarum Litvaniae» tarmės klausimu“, išspausdintą Lietuvos TSR Moks- lų akademijos Darbuose, serija A, Vilnius, 1960, 1(8), 163–172.

³³ Žr. ten pat, 163.